

INGLIZ VA O`ZBEK MAQOLLARINING KOGNITIV- QIYOSIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI

Shohsanam Doniyor qizi Asiljonova

Toshkent viloyati Chirchiq Davlat Pedagogika Instituti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz va o`zbek maqollarining kognitiv – qiyosiy tahlil qilish nazariyasi , nazaryaning tarkibiy qismlari hamda ingliz va o`zbek xalq maqollarining qiyosiy –kognitiv tahlillaridan manunalar keltirilgan.

Kalit so`zlar: maqollar, paremiologiya, qiyosiy –kognitiv tahlil, Buyuk zanjir metaforasi

THEORY OF COGNITIVE-COMPARATIVE ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

ABSTRACT

This article presents the theory of cognitive-comparative analysis of English and Uzbek proverbs, components of the theory and examples from comparative-cognitive analysis of English and Uzbek folk proverbs.

Keywords: proverbs, paremiology, comparative-cognitive analysis, The Great Chain Metaphor

KIRISH

Oliy o'quv yurtlarining lingvistik bo'limlarida talabalariga chet tillarini o'rgatishda ikkita asosiy maqsad mavjud: fonetik, grammatik va leksik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish va rivojlantirish hamda chet tillari madaniyatini qabul qilish. Shunday qilib, chet tilini o'rganish jarayoni nafaqat pragmatik, balki ma'naviy ham bo'lishi kerak. Ikkinchisi bilan tanishishning samarali usuli - bu o'rganilayotgan tilda odamlar uchun ijtimoiy tajriba, urf-odatlar, xulq-atvor usullarini aks ettiruvchi frazeologik birliklar, idiomatik iboralar, maqol va matallardan foydalanishdir.

Ingliz va o`zbek maqollari tizimlari haqida gap ketganda ularning mohiyati bir-biridan ajralib turishi aniq bo'ladi, chunki ular turli xil tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarda rivojlangan. Va bu maqollarning qiyosiy-kognitiv tahlil qilish da ham bir qancha nazariyalarga e`tibor berishimiz, ularni o`rganib chiqiwimiz lozim

bo`ladi. Quyida Lakoff va Troynerning Buyuk zanjir Metaforasi nazariyasi qismlarini ko`rib chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lakoff va Tyorner maqollarning kognitiv jihatdan tahlil qilish bir qator tafsir jarayonlarini faollashtirishni o'z ichiga oluvchi , Buyuk Zanjir Metaforasi (The Great Chain Metaphor) nomli nazariya orqali amalga oshiriladi degan fikrni ilgari surdilar. Ushbu nazariya to'rtta bilim vositasini o'z ichiga oladi, bu esa maqollarni butun bir kontekstda talqin qilishga yordam beradi.

Birinchi, Umumiy ma'lumot (Generic is specific) metaforasi, "*Life is journey*" kabi misolda ko`riladigan umumiy kontseptual metaforalardan ajralib turadigan umumiy metafora hisoblanib, bu metafora maqollar foydalanuvchilari yoki tarjimonlariga maqollarda kodlangan aniq stsenariy haqidagi bilimlaridan bahramand bo'lishda va ko'plab o'xshash vaziyatlarni tushinishda foydalanishga imkon beradi.

Ikkinchi, Yaratilishning Buyuk Zanjiri (The Great Chain of Being) madaniy modelida aks ettirilgan e'tiqodlar to'plami mavjud bo'lib, ular o'zimiz va biz yashaydigan dunyo haqidagi tushunchamizni shakllantiradi.

Ushbu model tizimning uchinchi qismi, "Narsalarning tabiati" (The Nature of Things) haqidagi amaliy bilimlarimiz bilan birgalikda, dunyoning qanday ishlashi to'g'risida nazariyalarni shakllantirishga imkon beradi. Buyuk zanjir sub'ektlarni ier arxiya bo'yicha tartiblaydi, shunda zanjirdagi har bir mavjudot quyida keltirilgan sub'ektlarning barcha ko'zga ko'ringan xususiyatlariga, shuningdek, yuqori darajadagi atributlarga ega. Aql-idrok va nutq xususiyatlariga ega bo'lgan va shu tariqa quyi darajadagi murakkab jismoniy narsalar, o'simliklar va hayvonlardan ustun bo'lgan bu iyerarxiyani eng yuqori pog'onasi egallaydi.

Nazariyaning to'rtinchi qismi bu Og'zaki Iqtisod printsipi (The Principle of Verbal Economy) bo'lib, u iyerarxiyadagi ma'lum bir darajadagi shaxs haqida gap ketganda, agar bunday ma'lumotni istisno qiladigan boshqa ma'lumotlar bo'lmasa, uning eng yuqori darajadagi xususiyatlarini nazarda tutishi kerak. Bularning barchasiga qo'shimcha ravishda, biz ikki tildagi maqollar bilan tanishganimizdan so`ng, ular odamlarning hayot jarayoni va bajaradigan ishlariga taalluqli ekanligini anglab yetamiz. [Lakoff & Tyorner, 1989: 175].

MUHOKAMA

Ushbu nazariyaga bir qator e'tirozlar ham bo'lgan. Honeck va Temple (1994) Buyuk Zanjir Metaforasining (GCM) bir vaqtning o'zida juda murakkab va juda

cheklovchi ekanligini ta'kidlaydilar. Bu juda murakkab jarayon , sababi uning murakkab texnikasi talqinning umumiy printsiplari bilan izohlangan narsalarni hisobga olish uchun maxsus ishlab chiqilgan , ya'ni nutq konteksti lingvistik iboraning qaysi birliklariga tegishli ekanligini va ular qanday talqin qilinishini belgilab beradi. Bu cheklov qo`yilgan masala hisoblandi, chunki nutq konteksti maqollarni nafaqat inson tomonidan bajariladigan ishlarni izohlashga , shu bilan birga hayvonlar kontekstiga nisbatan qo'llashga imkon beradi [Norrik, 2007: 389]. Boshqacha qilib aytganda, maqollarning insoniy ishlarga taalluqli bo'lgan aniq printsiplarga rioya qilish o'rniga, biz maqsadli talqinni ishlab chiqish uchun to'g'ridan-to'g'ri so'zlashuv kontekstiga to'g'ridan-to'g'ri maqol mazmunini qo'llaymiz. Norrikning so'zlariga ko'ra, maqollar xalq og'zaki ijodi asoslari bo'lganligi sababli, hikoyalar mazmuni va boy madaniy uyushmalar oldida ahamiyatsiz bo'lib qoladi" (o'sha erda 389). Masalan, Ezopning taniqli "Toshbaqa va quyon" ertagida biz Sekin ammo barqaror ravishda harakat qilinib g'oliblik qo'lga kiritilganini guvohi bo'lganmiz. Toshbaqa va quyon inson obrazini manoyob etishiga qaramay, baribir sekin va tez harakatlanuvchi hayvonlar misolida insonlarga taqqoslash uchun stereotiplar bo'lib qolmoqda. Hikoyada sekin va barqaror harakatli jonzorlar majoziy tarzda anglaniladi.

Misol uchun, ingliz tilidagi " *When cat`s away , the mice will play* " maqolini qiyosiy kognitiv tahlil qilsak " *cat* " va " *mice* " so'zlari orqali insonlarning majoziy obrazlari ifodalanadi va o'zbek tilidagi " *Sulaymon o`lib devlar qutildi* " maqoliga ekvivalent bo'la oladi. Yana bir misolda hayvon obrazlari orqali ingliz va o'zbek tillarida insonlar qiyofasi juda chiroyli va tushunarli ochib berilgan. " *Dog does not eat dog* " maqolida "dog" obrazi orqali inson termini izohlanadi , maqolni o`quvchi uning mazmunini juda oson va tez tushuna olishi uning kognitiv tuzilishi to'liq ochib berilganligidadir va bu maqolning o'zbekcha muqobil varianti " *Qarg`a qarg`aning ko`zini cho`qimas* " tarzda ifodalanadi. "Dog" va "qarg`a" so'zlari orqali bir kasb yoki mansabdagi insonlar obrazlari nazarda tutiladi.

Norrik shunday xulosa qiladi: "Agar hikoya maqol yoki kichikroq iboralar va ularning qo'llanilishi uchun ma'no beradigan bo'lsa, ularni talqin qilish uchun Buyuk Zanjir Metaforasini hojati yo'q, aslida BZM qanday kirib kelganini ko'rish qiyin". Biz BZM nazariyasining o'zi yoki uning tanqidchilari bilan muammoga duch kelishni xohlamaymiz, ammo kognitiv ma'no aks etuvchi maqollarda ishlatishga qaratilgan muqobil hisob taklif qilmoqchimiz. Shunday qilib, biz BZM nazariyasidan nimani o'rganishga loyiq deb bilamiz, ya'ni. GENERIC-ning tasniflash funktsiyasi - bu aniq metafora va uni bizning yondashuvimizga qo'shib qo'ying. Xulosa qilish mumkinki ,

biz BZM nazariyasi orqali “Umumiy Ma’lumot ” ning tasniflash funksiyasini metaforani to’laqonli tarzda ochib berishga va uni bizning yondashuvimizga qo’shishga loyiq deb hisoblaymiz.”

NATIJALAR

Yuqorida berilgan nazariyadan tashqari ingliz va o’zbek maqollari yana boshqa usullarga ko’ra ham guruhlariga ajratib tahlil qilinadi. Bunda maqollarning kognitiv shakli bilan birga ularning tildagi muqobil variantlari bor yoqligi ham hisobga olinishi zarur, Shuni ta’kidlash kerakki, ko’plab ingliz va o’zbek maqollari va so’zlari polisemantik bo’lib, ularni izohlash, tushuntirish va taqqoslashni juda qiyinlashtiradi. Inglizcha maqol uchun eng maqbul o’zbekcha ekvivalentni tanlashda yoki hech bo’lmaganda birlikning asosiy ma’nosida yozishmalar kabi mezonga amal qilishni talab etadi. Jumladan, o’zbek tiliga osonlikcha tarjima qilinadigan va ularning to’liq ekvivalenti deb atash mumkin bo’lgan bir qator maqollar va so’zlar mavjud :

“Lightly come, lightly go”- “Yengil topilgan , oson ketar”.

“ The bad news has wing” – “ Yomon xabarning qanoti bor”.

“ Better late than never”- “Hechdan ko’ra kech”.

“ Mind your own business”- “O’zingni bil ,o’zgani qo’y”

“ Wait and see”- “ Sabrning tagi sariq oltin”.

Berilgan maqollarning ingliz va o’zbekcha ma’nolari bir biriga yaqin. Maqollarning so’zma so’z tarjimasini ularning ma’nosiga to’la mos keladi va bu maqollarni har ikki tilda tinglaganda ham kognitiv jihatdan aynan bir narsa tushuniladi.

Ayrim maqollar esa, struktur jihatdan tubdan farq qilib, ular izohtalab hisoblanadi. Va bunday hollarda maqollarning ongda kognitiv aks etish jarayoniga ba’zi izohlar lozim bo’ladi.

“Between the devil and deep blue sea”- “Ikki o’t orasida”.

“To know what is what”- “Ko’zing borida yo’l tani, esing borida el tani”.

“Forbidden fruit is sweetest”- “Qo’shninig tovug’i g’oz ko’rinar, kelinchagi – qiz”

“After a storm comes calm”- “ Zamonaning zindoni ham , handoni ham bor”.

Masalan, “*Forbidden fruit is sweetest*”- inglizcha maqoli o‘zbek tiliga “*Qo‘shninig tovug‘i g‘oz ko‘rinar, kelinchagi –qiz*” deb tarjima qilingan. So‘zma-so‘z tarjimadan foydalanishda esa quyidagicha tarjima qilinadi: “*taqiqlangan meva eng shirinidir*”, shuningdek, maxsus tushuntirishga hojat bo‘lmagan “*o‘zga bog‘ning olmasi shirin*” degan so‘zlarga mos keladi.

Shuni ta‘kidlashlozimki, o‘zbek va ingliz tillarida maqol va matallarda bitta o‘xshash (yoki bir xil) narsa yoki g‘oyani bildirish uchun turli xil tasvirlardan foydalaniladi; bu tasvirlar ikki millatning turli xil ijtimoiy standartlari va turmush tarzlarini aks ettiradi. Masalan, “*The grass is always greener on the other side of the fence*” degan maqol tom ma‘noda «to‘siq ortidagi o‘t doim yashil boladi» deb tarjima qilingan. Ammo o‘zbek tilida bunday maqol yo‘q. Bu qisman o‘zbekcha «*Yo‘qolgan pichoqning sopi oltin*» maqoliga mos keladi va insonlar ongida shunday gavdalanadi.

Shuni ham yodda tutish kerakki, har bir so‘zning semantik va grammatik ma‘nosini tushunilsa ham har bir tilda so‘zma-so‘z qabul qilinmaydigan so‘z va iboralar mavjud. Bu holatda maqol yoki so‘zning g‘oyasi tushunarsiz va g‘alati tuyuladi. Ushbumaqollar yoki matallarni so‘zma-so‘z tarjima qilishga urinishlar kutilmagan va ko‘pincha g‘alati natijaga olib kelishi mumkin. Masalan, “*No room to swing a cat*” degan inglizcha ibora (so‘zma-so‘z «mushukni silkitishga joy yo‘q») o‘zbek tilidagi ekvivalenti “*Sichqon sig‘mas iniga, g‘alivir bog‘lar dumiga*” maqoliga to‘g‘ri keladi.

Inglizcha iboralar, frazeologik birliklar, maqollar va matallar uchun ekvivalentni tanlashda biz har ikkala iborada ham grammatik yoki semantik mosliklarni topishga harakat qilishimiz kerak. Masalan, ba‘zi tanish nutq qismlarini (ismlar, fe‘llar, sifatlar) o‘zaro bog‘lash uchun: *green with envy* – “*xasaddan yashil bo‘ldi*” yoki shunga o‘xshash sintaktik tuzilmalarni izlash uchun: *As a man sows, so shall he reap* - *Har kim ekkanin o‘rar, As you make your bed, so must you lie in it* - “*Qanday ish boshlasang shunday tugatasan.*”

XULOSA

Shunday qilib, biz o‘zbek va ingliz maqollarini kognitiv –qiyosiy tahlil qilib, taqqoslashda ularni bir necha toifalarga ajratish mumkin degan xulosaga kelishimiz mumkin:

1. Inglizcha maqol va matallar ularning o‘zbekcha variantlariga to‘liq mos kelganda to‘liq ekvivalentlar :

As clear as day – “Kundek ravshan”;

Health is better than wealth – “Sog‘lik oltindan qimmat”;

A sound mind in a sound body – “Sog’lom tanda sog’ aql”;

2. Inglizcha maqol va matallar ma’nosi jihatidan o’zbek tilidan biroz farq qilganda qisman ekvivalentlar:

Better an egg today than a hen tomorrow- “Naqdi asal ,nasiyasi kasal”;

Better pay the butcher than the doctor – “Kasalni davolagandan ,oldini olgan yaxshiroq”;

When it rains it rains on all alike – “O`rmonga o` t ketsa ho`l-u quruq baravar yonadi”

3. O’zbek tilida mos keladigan variantlarga ega bo’lmagan va biron bir maxsus izlash va tushuntirishga muhtoj bo’lgan inglizcha maqollar va so’zlar :

A cat falls on his legs . Tarjimasi- Mushuk oyog`iga yiqiladi

There’s many a slip ‘twixt the cup and the lip . Tarjimasi- ko`p siljishlar borki, ikkilangan finjon va lablar

Where there is strong riding there is strong abiding . Tarjimasi- boshqaruv qayerda kuchli bo`lsa , shu yerda yashash yaxshi.

REFERENCES

1. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. - M.: Prosvescheniye, 1979. - 342 p.
2. Falk, J. Linguistics and language: a survey of basic concepts and implication. 2nd Ed,- Canada: Michigan University Press, 1978, -561p.
3. Fries Ch. The Structure of English. An Introduction to the Construction of English Sentences. - London.: Longman, 1963.- 385pg
4. Galperin I.R., Stylistics. - M.: Higher School Publishing House, 1971. - 343p.
5. Íiraga M.K. Cultural, Psychological and Typological Issues in Cognitive Linguistic. Armsterdam, Philodelphia: Benjamin,1999.- 338 p.
- 6.Honeck, R. A proverb in mind: the cognitive science of proverbial wit and wisdom. - USA.: Lawrence Erlbaum, 1997. - 277p.
7. Ilyish B.The Structure of Modern English. - L.: Prosvesheniye, 1971. - 366 p.
8. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O’zbek xalq og’zaki poetik ijodi. -T.: O’qituvchi, 1990. - 303b.
8. Karamatova K.M., Karamatov H.S. Proverbs-Maqollar- jilqizcuø. - T.: Mehnat, - 2000. -398 b.

9. Korunets V. Theory and Practice of Translating. - Vinnytsia: Nova Knyga, 2001. - 265p.
10. Marvin, D.E. Antiquity of Proverbs. - New York and London: G.P Putnam Sons, 1922. -103 p.
11. Madayev O., Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. - T.: Sharq, 2010. -207b.
12. Meider, W. Dundes, A. The Wisdom of Many: Essays on the Proverb. -NewYork: Garland, 1995. -340 p.
13. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O`zbek xalq maqollari . - T.: Sharq, 2005. -508 b.
14. Mollanazar, H. Principles and methodology of translation. - Tehran: SAMT, 2001.- 215p.